

Reflektioner kring glas.

Ett stycke om glastillverkning och Kungsholms glasbruk.

Sensommaren 2021 gjorde jag en liten tur i Glasriket, både för att återuppleva gamla minnen och miljöer och för att tillbringa ett par dagar på spa-hotellet i Kosta, vackert inrett och rikligt dekorerat med modern glaskonst.

Livet i bruksorterna har sannerligen förändrats. Orrefors glasbruk lades ner 2013. Kvar finns ett fantastiskt glasmuseum, som drivs genom en lokal förening av entusiaster. I närheten finns också ett par mindre studioglashyttor, exempelvis Orranäs som startade år 2017. I Kosta har det som återstår av glasbruket kompletterats med en gigantisk outlet-galleria och ett par försäljningsställen för lagret av produkter från Orrefors, Kosta och Boda. En förmodligen nödvändig diversifiering, med andra ord. Satsningen på Kosta Boda Art Hotel förefaller framgångsrik. När jag besökte stället var parkeringen full av bilar, i restaurangerna åt många konferensgäster och där var också flera pensionärer som jag själv. Platsbokningarna sköttes rationellt, med vederbörlig respekt för corona-pandemins restriktioner. Ingen trängsel.

Det kändes lite sorgligt att se de gamla glasbrukens stora produktionshallar stå tomma och övergivna. Jag minns när man på 1970- och 80-talet kunde komma in och se produktionen vara i full gång, både den rent hantverksmässiga och serietillverkningen. Marknaden har numera förändrats. Det är svårt att konkurrera med utländsk lågprisproduktion, som gör att man kan köpa ett dussin vinglas på IKEA för lite drygt en hundralapp, när glaset på ”fina gatan” kostar närmare tre hundra kronor styck. Det stora intresse som då fanns för exklusivt studioglas skapat av estetiskt och tekniskt skickliga formgivare som Vicke Lindstrand, Ingeborg Lundin, Erik Höglund, Eva Englund, Göran Wärff, Anne Wolff, Bertil Vallien och många andra finns inte längre kvar, utom möjligen hos en begränsad skara entusiaster. Men genom de många nystartade små studioglashyttorna, utspridda över landskapet, är kanske en vändning på gång. I så fall är den gemensamma marknadsföringen av dessa småföretag väldigt viktig för fortsatt framgång.

Glaset tidiga svenska historia.

Glaset historia i Sverige är lång och konjunktursvängningar har vi upplevt flera gånger tidigare. Fynd från Pompeji visar att glastillverkning förekom i medelhavsområdet redan under första århundradet efter Kristus och sedan spred sig norrut via Rhenlandet. De tidigaste svenska glasfynden har hittats i vikingatida hövdingagravar bland annat i Vendel i Uppland.¹

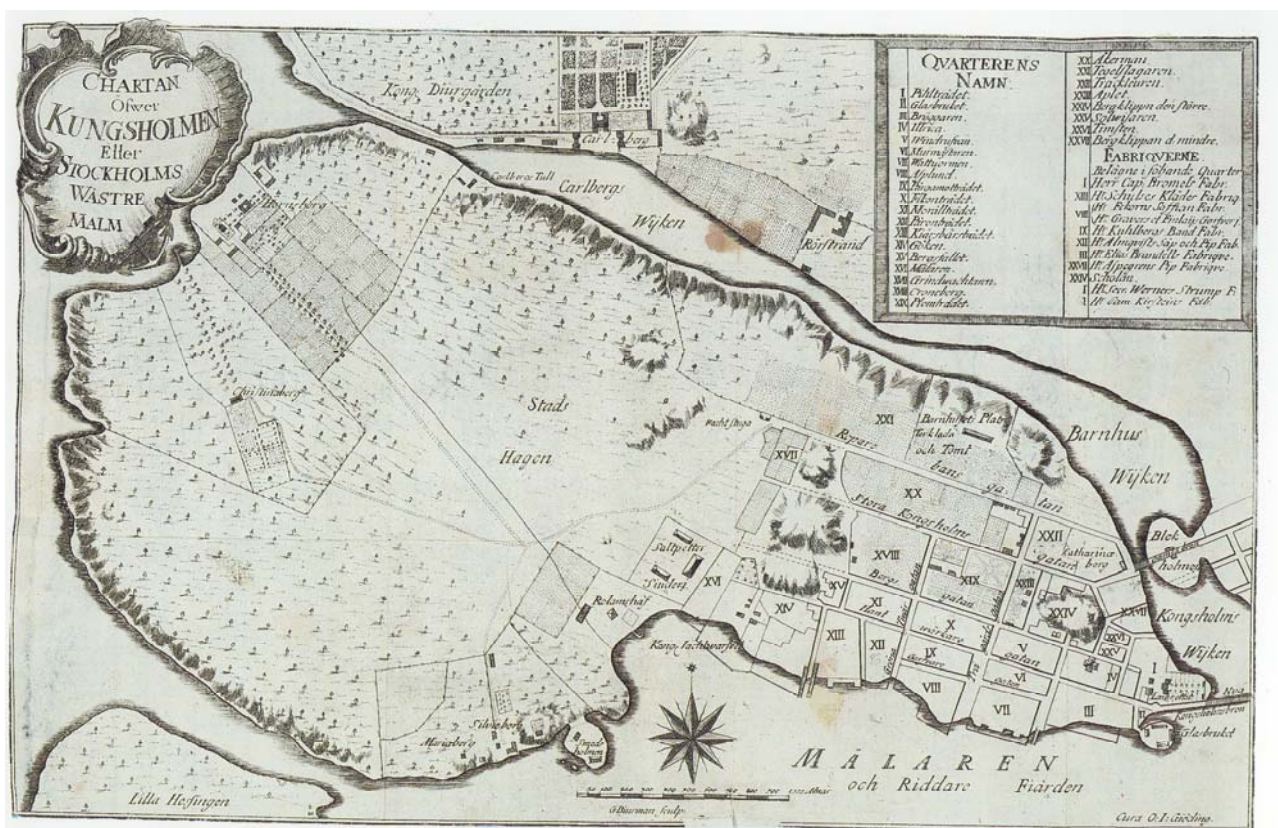
I Vadstenadiariet, som på latin beskriver viktiga händelser i munk- och nunneklostret i Vadstena, omnämns tillverkningen av fönsterglas vid flera tillfällen, första gången 1404 då det berättas om lekbrodern Bengt som avlidit. Han var glasmästare och hade lärt flera av de andra bröderna att tillverka fönsterglas, så att man inte skulle vara tvungen att köpa sådant av världsliga män. Påföljande år 1405 avled lekbrodern Peter Johansson Stekare som var duktig både på att binda böcker och göra fönsterglas.²

¹ Åke Nisbeth (1991/1999): ”Glas i Sverige intill 1900” ur *Svenskt glas*, W & W, Stockholm, s 9

² Claes Gejrot utg. (1996): *Vadstenadiariet; Latinsk text med översättning och kommentarer*, Kungl. samfundet för utgivandet av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm, pkt 124, s 87 och pkt 129, s 91

Kung Gustav Vasa menade att tiden var inne för att börja låta tillverka glas i Sverige, sådant som han kunde använda vid sina fester och i sin vardag. Han lyckades rekrytera glasblåsare från Italien och Tyskland, trots att migration och kunskapsöverföring för sådant ändamål knappast var populärt i ursprungsländerna. Kungens söner Johan och Karl startade också glastillverkning, Johan (III) vid Bryggholmen, inte långt från Enköping och Karl (IX) vid Nyköpingshus och Kopparhaga i Taxinge socken. I slutet av 1500-talet importerade man expertkunnandet huvudsakligen från Tyskland.³

Det var i huvudstaden som kundkretsen fanns, dels vid hovet och inom den rika högadeln och dels bland de mest framgångsrika borgarna. Melchior Jung fick 1642 privilegium på åtta år på att driva ett glasbruk i Stockholm. Han värvade i första hand glasblåsare från Italien, men hade svårt att hålla dem kvar i det fattiga och outvecklade Sverige och fick även stora finansiella problem. Från 1676 fick han dessutom konkurrens från det nystartade bruk som senare skulle komma att bli Kungsholms glasbruk. Flera av hans anställda gick då över till det nya bruket. Efter Melchiors död 1678 valde sonen Gustav att flytta över verksamheten till Finland, men den finska glashyttan brann ner 1685. Då återvände Gustav till Sverige och försökte bygga upp bruket i Stockholm igen. Det nya Jungska glasbruket drevs dock inte med någon större framgång och upphörde i samband med Gustav Jungs död 1695.⁴



Kungsholmen enligt O J Gjöding, Kungsholms glasbruk på lilla holmen längst ner i högra hörnet.

³ Nisbeth (1991/1999), s 10f

⁴ Nisbeth (1991/1999), s 11f. Även Micael Ernstell (1997): "Glaskonsten" i *Barockens konst*, Signum, Lund, s 499-502

Kungsholms glasbruk.

En italiensk tiggarmunk, *Giacomo Bernardino Scapitta*, försökte inbilla sin svenska omgivning att han hette Giacomo Guagnini och var Markis. Han kom till Stockholm 1675 tillsammans med glasblåsaren Jean Guillaume Reinier och en tysk apotekarlärling vid namn Johan Frise. De lyckades via överståthållarämbetet skaffa fram pengar för bygga en provugn och året efter för att anlägga ett helt nytt glasbruk. Bolagets tolv andelar kom att innehas av den så kallade Glasbrukssocieteten, vilken bestod av framstående personer i stormaktstidens Stockholm med namn som Rålamb, Gyllenstierna, Soop, Fleming, Olivecrantz och Grill. Arbetet kom snart igång, både med hjälp av arbetare från England och från det tidigare omnämnda Jungska glasbruket. Verksamheten bedrevs från början i lokaler nära Klara kyrka. Det visade sig så småningom att Scapitta var en bedragare som försökte sko sig själv och även var allmänt oförsiktig med brukets förvaltning. Han miste därför posten som direktör, men erbjöds möjlighet att arrendera bruket, om han kunde ställa upp borgen. Det lyckades inte och därför föredrog han att dra sig tillbaka och lämna Sverige.



Martin Meijters d ä: Baltzar Grill d 1697

Det är nu guld- och silversmeden och handlanden *Baltzar Grill* (d 1697) kommer in i bilden.⁵ Tillsammans med två andra delägare, Arvid Ivarsson och Johan Gerdes, arrenderade han bruket från 1678 och fyra år framåt. Vid arrendetidens utgång blev han brukets direktör och behöll denna post fram till sin död. År 1686 flyttades verksamheten för brandfarans skull från Klara kyrka till den lilla holmen på Kungsholmen som låg nära gamla Serafimerlasarettet. Det är i samband med detta som namnet ändras till Kungsholms glasbruk. Efter diverse sentida

⁵ En del källor påstår att *Baltzar Grill* var riksvärderingsman (Riksguardien) med uppgift att övervaka och kontrollera mynt och vikt samt guld- och silverarbeten. Detta är inte korrekt. Det var fadern *Anthony Grill* den äldre (d 1675) och brodern *Anthony Grill* den yngre (d 1703) som hade denna befattning, vilket bland annat framgår av Riksregistraturen i maj 1658 (faderns utnämning) och av bergskollegiums protokoll (om faderns minskade förtroende och sonens successiva tillträde). Sten Lindroth nämner i sin artikel om Baltzar Grill i *Svenskt biografiskt lexikon*, SBL, bd 17, s 276ff, att Baltzar Grill var skicklig guldsmed och tidvis knuten till Kungl. Myntet som ”skedare”, alltså expert på att skilja guld från silver, men att han inte hade någon officiell befattning. Som en kuriositet kan nämnas att Kungsholms glasbruk så småningom (från 1686 och framåt) kom att ligga granne med Kungl. Myntet.

utfyllnadsarbeten, först för Eldkvarn och sedan för Stockholms stadshus, kan man säga att bruket låg i det som nu är kvarteret Glasbruket på västra sidan av Ragnar Östbergs plan, alltså mitt emot Stadshuset. Baltzar Grill efterträdde av friherre Johan Thegner, som förestod verket i 37 år, fram till 1734.

Med gravören **Kristoffer Elsterman** (d. 1721) som kom från Tyskland började Kungsholms glasbruk tillverka graverat och slipat glas och genom honom fick tekniken sitt definitiva genombrott i Sverige. Elsterman var egen företagare, men arbetade nästan uteslutande för Kungsholms glasbruk. Flera andra tyska gravörer kom senare att knytas till bruket. De vackra och rikt utsirade pokalerna och bägarna var den tidens statussymboler och bar upp glasbrukets verksamhet fram till 1700-talets mitt. Kungsholms glasbruk var då det enda svenska bruk vars produkter kunde mäta sig med snarlika varor från övriga Europa.



Pehr Hilleström, Kungsholms glasbruk, något beskuren, Smålands museum.

Glassmassan är normalt klar och färglös, men åtskilliga föremål har med tiden kommit att drabbas av glassjuka, en process som inte går att stoppa och som dels beror på felaktiga proportioner mellan olika ingredienser i glassmassan, dels på yttre påverkan. Samma symptom uppträder i liknande produkter från andra välrenommerade europeiska glasbruk.

Huvudingrediensen i glassmassan utgörs i allmänhet av kiseldioxid (SiO_2) som bland annat förekommer i kvartssand. Vid smältningen kräver den mycket hög temperatur, 1800 grader, som normala eldfasta material i ugnarna inte klarar. För att få ner arbetstemperaturen till en lägre och mer hanterbar nivå, ungefär 1300-1600 grader, tillsätter man flussmedel i form av alkalioxider, till exempel natriumoxid från soda (Na_2O) eller kaliumoxid (K_2O) från pottaska. Dessutom tillsätts vissa stabilisatorer i form av kalciumoxid (CaO) från kalksten och blyoxid (PbO) från blymönja. Färgat glas får man genom att addera en del färgade metalloxider till glassmassan. Glassjukan kan så småningom uppstå om man för att sänka temperaturen på

glassmältan blandar i för mycket alkalioxider och därefter utsätter de färdiga föremålen för alltför mycket fukt och luftens påverkan i form av koldioxid. Handdisk och noggrann torkning med handduk är att rekommendera, liksom att inte låta proppen sitta kvar i karafferna eller att ställa sina glas upp och ned i skåpen. I blomvaser av glas bör man också byta vatten ofta.⁶



Några graverade bägare från Kungsholms glasbruk i en monter på Kulturen i Lund. MP 2021.
De halvgenomskinliga bägarna på nedre hyllan är påverkade av glassjuka.

⁶ Bo Simmingsköld (1991/1999) "Glasegenskaper och glastillverkning" ur *Svenskt Glas*, W&W, Stockholm s 417-423.

Under barocken och senare delen av 1700-talet var det inte så vanligt att varje gäst hade sitt eget glas vid måltiden. Glasen brukade ställas på en skänk, fylldes av betjäningen och bars sedan fram till gästerna. Sedan glasen tömts bars de tillbaka till skänken, diskades och fylldes med ny dryck. Det är först i relativt modern tid, med start under andra halvan av 1800-talet, som de svenska glasbruken började tillverka stora glasserviser med enklare dekor och man kom att ställa upp en rad glas för olika drycker framför varje kuvert.⁷

Mot slutet av 1700-talet försökte Kungsholms glasbruk förnya sin produktion, men då hade smaken förändrats och konkurrensen från nystartade svenska glasbruk ökat. Limmared och Kosta är exempel på bruk med lång varaktighet. Nedläggningen av Kungsholms glasbruk kom 1815 och de anställda glasblåsarna och gravörerna övergick då till andra bruk, om de inte fortsatte att verka på egen hand i huvudstaden.⁸

Många av de nya bruken kom att hamna i Småland, i det som idag kallas Glasriket, samt i Kolmården och Västergötland. Där fanns råvarorna, där var tillgången god på ved till ugnarna och där hade man vattenkraft för att kunna driva sliptrissor och instrument för gravering. Det fanns också billig arbetskraft som kunde kombinera glastillverkningens ofrånkomliga svackor med ett mindre jordbruk.

Mer om Baltzar Grill.

Utgångspunkt för den här artikeln är Samuel Schultzes tal i Kungliga Vetenskapsakademien vid presidiet nedläggande den 4 augusti 1762.⁹ Han berättar detaljerat både om framställning av glas, om bedragaren Guagnini/Scapitta och om Kungsholms glasbruk. Det finns också en artikel om glasbruket av den välkände historikern och forskaren Heribert Seitz i Samfundet S:t Eriks årsbok 1937. På dessa två källor bygger både Nisbeth och Erntell ovan, och nu även jag. Det visar sig att förutom Baltzar Grill kommer också Claes och Johan Abraham Grill att engagera sig i glasbruket, både som delägare och på annat sätt.

Jag citerar ur Schultzes tal (s 24):

... han hade stor uppmärksamhet på denna främlingens [Scapittas] upförande och anställda disposition med Societetens medel, för hvilka han fordrades til räkningens görande, samt at gifva ifrån sig et riktigt Inventarium på alla glasbrukets tilhörigheter, och sedan inte mera enskildt och allena disponera något, som anginge Bruket.

Lite längre fram i texten (s 29f):

Verket sattes straxt på en annan fot, at det kunde något kasta af sig, som på 2:ne år förut icke skedt, utan i stället blifvit fördjupat i stor skuld och andra olägenheter; men som skadan varit stor, så har upprättelsen icke kunnat aflöpa utan Herrar Arrendatorers dryga omkostnad. Härvid har största och närmaste omsorgen legat på Directeuren Herr Baltzar Grill som icke [h]eller har spart någon möda, utan på det högsta vinlagt sig om, at inhämta den nogaste och innersta kunskapen om alt hvad til et väl inrättadt Glasbruk hörer. Han har således varit den förnämste, ja den endaste som upbragt detta Verk ifrån

⁷ Nisbeth (1991/1999), s 13f. I äldre tider åt bordsgästerna med varsin sked ur samma träfat och dryckesbägaren skickades runt bordet och användes av alla. Det skapade möjligen god gemenskap, men var kanske inte så lämpligt rent hygieniskt. Då hade greker och romare en mer sofistikerad måltidskultur, när de låg till bords.

⁸ Nisbeth (1991/1999), s 15f

⁹ Samuel Schultze (1762) : *Tal om Glas-makeriet, samt om Kongsholms Glasbruk hållit för Kongl. Vetenskaps Akademien vid Presidii nedläggande den 4 augusti 1762*, Salvius, Stockholm.

dess undergång, och med berömlig flit drifvit det til så stor högd uti tilverkning af sköna och begärliga Glas til allahanda sorter, som någonsin kunnat ske, i synnerhet har Cristallen varit så skön, som vid något utländskt Glasbruk den tiden, om icke bättre, hvaraf ock de vid detta Bruk arbetade Glas hafva hållits i stort värde och öfveralt varit begärliga.

Baltzar Grill hade blivit erbjuden arbete och lön i Amsterdam, förmodligen av släktingarna därstädes, men hade tackat nej till detta uppdrag och fortsatt arbetet vid Glasbruket, trots att han inte fått någon ersättning eller kompensation för detta.

Schultze fortsätter (s31):

Denne Grill har varit, såsom man plägar säja, klipt och skuren til at förestå et Glasbruk, hvarjämte han ock varit upriktig, trogen och tjenstaktig, icke egennyttig eller sniken, utan häldre af egna medel upmuntradt arbetarena, och varit emot dem hjälpsam och frikostig. Brukets Cassa har han däremot sökt bespara til dess förkofran och sina Med-Intressenters förmon, det var därföre icke underligt, at de ej ville släppa honom ifrån Verket och dess styrelse, hvarmed han ock, jämte biträde af flere Herrar MedDirecteurer, har väl och berömligen uthärdat intil sin död 1697, då han i samfällta 20 år varit Directeur och beskyddare af detta Verk, som tilfogat det hvarjehanda ledsamheter och bekymmer, utan ock inom, såväl af några afvunds-sjuka och ilviljande Interessenter, som af en del oroliga och upstudsiga arbetare; hvilket alt likväl denne drifvande Man, fastän under många förtreteligheter, besvär och kostnad med all flit och sorgfällighet, har til Brukets nytta och förmon tappert och oförskräckt genomträngt, samt bragt til godt slut och ändskap.

Efter direktör Thegner, nämnd ovan, tillträdde kammarrådet von Ertman direktörssysslan. När han trött av ålder och sjukdom drog sig tillbaka 1757 beslöt intressenterna, bland vilka då även fanns **Claes Grill**, att utse Peter Falkenson till Direktör i samråd med **Johan Abraham Grill**. De stod för en stor upprustning, där man ersatte de förfallna träkåkarna med verkstäder och boningshus för arbetarna med nya av sten. Bruket gick då mycket bra, tydligen.

Vid denna tid hade en av de ursprungliga 12 lotterna dragits in till bruket och de övriga elva delats upp i sammanlagt 22 (en split, med dagens terminologi). Av dessa hade Claes Grill 3 delar och Johan Abraham Grill 2 och 7/12. Sammanlagt disponerade Grillska handelshuset alltså något över 5,5 av 22 andelar, alltså lite drygt 25 procent.¹⁰

Baltzar Grill hade också en annan sida. Han var gift med **Elisabeth Faltz** (1653-1725) och bodde vid Drottninggatan i Stockholm. De fick två döttrar, **Catharina** (1672-1728, gift 1. Hartman och 2. Schüttz) och **Augusta Elisabeth** (1681-1727, gift Ribe). Baltzar var liksom fadern intresserad av att utveckla bergsbruket inom Sala Gruva och Stora Kopparberget. Störst framgång hade han genom ett flertal förslag om att förbättra silverframställningen och administrationen i Sala, där han tidvis också vistades. Han experimenterade även med utvinning av silver ur inköpt malm från Sumatra, men resultatet blev inte tillfredsställande. Av silvret som utvanns tillverkades i alla fall dopfunten till Slottskyrkan i Stockholm.¹¹

¹⁰ Schultze (1762), s 37 och 40.

¹¹ SBL, bd 17, s 279 f

Jag vill avrunda denna lilla artikel med ett stycke (nr 13) ur *Aniara* av Harry Martinsson:

*Jag skall berätta vad jag hört om glas
och då skall ni förstå. I varje glas
som står tillräckligt länge oberört
förflyttas glasets blåsa efterhand
oändligt sakta mot en annan punkt
i glasets kropp och efter tusen år
har blåsan gjort en resa i sitt glas.*

*På samma sätt i en oändlig rymd
där svalg av ljusårs djup sin välvning slår
kring blåsan Aniara där hon går.
Ty fastän farten som hon gör är stor
och mycket högre än en snabb planets
är hennes hastighet med rymdmått sedd
på pricken svarande mot den vi vet
att blåsan gör i denna skål av glas.*

Sammanställt av
Mårten Persson
070-541 24 56
mp@intellego.se



Vicke Lindstrand: "Höst", Kosta 1950-60 talet. MP 2021